

Zagłada Żydów. Studia i Materiały
Holocaust Studies and Materials

VOL. 11 (2015)

ISSN: 1895-247X
eISSN: 2657-3571
DOI: 10.32927
WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

Historiografia słowacka wobec problematyki Zagłady

Slovakian Historiography and the Holocaust

Ján Hlavinka
Holocaust Documentation Centre, Slovak Academy of Sciences

redakcja@holocaustresearch.pl
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6839-7767

DOI: https://doi.org/10.32927/ZZSiM.488
Strony/Pages: 554-570

CC BY

OPEN ACCESS

Ján Hlavinka

Historiografia słowacka wobec problematyki Zagłady

Zarówno wśród badaczy, jak i szerokiej publiczności na Słowacji często odzywają się głosy, że jeśli jakiś temat dotyczący lat 1938–1945 został już dokładnie zbadany przez słowackich historyków, to jest to temat Zagłady. To twierdzenie dość często pojawia się w recenzjach różnych książek historycznych, prac dyplomowych, a niekiedy możemy je odnaleźć także w naukowych polemikach. Jaki jest jednak stan faktyczny? I co sprawiło, że tak właśnie wygląda?

Zanim przemówili historycy

Systematyczne badania historyczne nad Zagładą na Słowacji rozpoczęły się dopiero w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XX w. Trzeba tu dodać, że zarówno słowacka część ówczesnej Czechosłowacji, jak i dzisiejsza Republika Słowacka są w ujęciu terytorialnym całością złożoną z terytorium pierwszej Republiki Słowackiej z lat 1939–1945, ziem należących w latach 1938(1939)–1945 do Węgier[1] i małych fragmentów dzisiejszej Bratysławy, które jesienią 1938 r. przejęła Trzecia Rzesza[2]. Ani słowacka, ani węgierska, a już na pewno nie lokalna niemiecka opowieść o Zagładzie nie była przedmiotem profesjonalnych badań w komunistycznej Czechosłowacji do połowy lat sześćdziesiątych. Niemniej zagadnienie systematycznego odbierania praw człowieka i praw obywatelskich członkom niegdyś kwitnącej żydowskiej wspólnoty, temat tzw. aryzacji ich majątku czy w końcu także kwestia deportowania Żydów do obozów koncentracyjnych i ośrodków zagłady oraz masowych mordów nie pozostały zupełnie przemilczane.

Krótko po zakończeniu drugiej wojny światowej ocalali z Zagłady, którzy stali się zarazem czołowymi przedstawicielami wspólnoty żydowskiej na Słowacji, próbowali publikować pierwsze świadectwa o zbrodniach popełnionych na Żydach mieszkających na terytorium Słowacji. Tło tych prób stanowiły rozliczne kłopoty towarzyszące staraniom ocalałych, aby ponownie włączyć się w życie.

[1] Chodzi w przybliżeniu o 10 tys. km kw. terytorium, które na podstawie arbitrażu wiedeńskiego z 2 XI 1938 r. przyłączono w tym samym miesiącu do Węgier, oraz o część terytorium dzisiejszej wschodniej Słowacji, które wiosną 1939 r. zostało zajęte przez armię węgierską.

[2] Są to Devin i Petržalka, współcześnie dzielnice Bratysławy.

Żydzi mieszkający na Słowacji (albo tam wracający) po 1945 r. oprócz podstawowych problemów materialnych, związanych z brakiem dobrej woli urzędów i komplikacjami w procesie restytucji, zderzali się często z odmową, niszczeniem majątku, a lokalnie także z przejawami brutalnej siły. Bezsprzecznie trudno było zwracać uwagę na zbrodnie Holokaustu w środowisku, w którym najwyższy organ polityczny, Słowacka Rada Narodowa (Slovenská národná rada), od samego początku nie wprowadzał w życie dekretów prezydenta Republiki Czechosłowackiej Edvarda Beneša, lecz przyjmował własne normy prawne, komplikujące choćby elementarne zadośćuczynienie krzywd majątkowych[3].

Wśród tych, którzy po drugiej wojnie światowej starali się publikować indywidualne świadectwa o Zagładzie, należy wymienić Alfréda Wetzlera, byłego więźnia obozu śmierci Auschwitz-Birkenau, który razem z Rudolfem Vrbą[4] zapisał się w historii swoją ucieczką na Słowację w kwietniu 1944 r., co zostało uwiecznione w znanej publikacji *Správa o Osvienčime a Brzezinke* (Raport o Oświęcimiu i Brzezince)[5]. Wetzler pod pseudonimem Jozef Lánik już w 1945 r. wydał publikację pod tytułem *Oswiecim – hrobka štyroch miliónov ľudí* (Oświęcim – mogiła czterech milionów ludzi)[6].

Zorganizowaną formę miała tzw. Akcja Dokumentacyjna Centralnego Związku Żydowskich Gmin Wyznaniowych na Słowacji (Ústredný sväz židovských náboženských obcí na Slovensku), w której ramach zebrano wiele dokumentów dotyczących prześladowania Żydów na terenach autonomicznej Słowacji (6 października 1938–14 marca 1939 r.) i pierwszej Republiki Słowackiej w latach 1939–1945. Wśród osiągnięć Akcji Dokumentacyjnej należy wymienić opublikowanie w 1949 r. dokumentów o prześladowaniach Żydów ze strony reżimu Słowackiej Partii Ludowej Hlinki[7], pt. *Tragédia slovenských Židov. Dokumenty a fotografie* (Tragedia słowackich Żydów. Dokumenty i fotografie)[8]. Do wydania wspomnianego tomu doszło już po przejęciu władzy przez komunistów w Czechosłowacji w lutym 1948 r.

Osobno należy napisać o literaturze wspomnieniowej. W 1949 r. wyszły wspomnienia Mancy Švalbovej, byłej więźniarki obozu Auschwitz, *Vyhasnuté oči* (Zgasłe oczy)[9].

---

[3] Katarína Zavacká, *K nariaďovacej právomoci na Slovenku*, cz. 2, „Právny obzor: teoretický časopis pre otázky štátu a práva" 2003, t. 86, nr 1, s. 58.

[4] Urodzony jako Walter Rosenberg.

[5] Raport Vrby i Wetzlera został najpierw opublikowany na Zachodzie i jest powszechnie znany jako „Auschitz Protocols".

[6] Jozef Lánik, *Oswiecim – hrobka štyroch miliónov ľudí*, Košice: Povereníctvo SNR pre informácie, 1945.

[7] Mowa o nacjonalistycznej partii politycznej, której przywódcą był do 1938 r. ksiądz Andrej Hlinka, a po jego śmierci ksiądz Jozef Tiso – przyp. tłum.

[8] Bedřich Steiner, *Tragédia slovenských Židov. Dokumenty a fotografie*. Bratislava: Dokumentačná akcia pri ÚSŽNO, 1949.

[9] Manca Švalbová, *Vyhasnuté oči*, Bratislava: Pravda, 1949.

Problematykę Zagłady prezentowali słowackiej publice także pisarze. W 1958 r. Rudolf Jašík wydał powieść *Námestie Sv. Alžbety* (Plac św. Elżbiety). W latach pięćdziesiątych oficjalna czechosłowacka historiografia w ogóle nie zajmowała się kwestią prześladowania Żydów jako odrębnym tematem. Tragiczne losy słowackich Żydów w większym lub mniejszym stopniu pojawiały się w niektórych pracach naukowych, ale nigdy nie stały się przedmiotem systematycznego czy przynajmniej przyczynkowego badania.

Dla totalitarnego reżimu komunistycznego trudność sprawiało pogodzenie się z historią Republiki Słowackiej. Jak zauważyli historycy Adam Hudek i Miroslav Michela, komuniści z jednej strony stanowczo odrzucali wszystko, co łączyło się z polityką reżimu ludackiego w latach 1938–1945, z drugiej strony jednak potrzebowali jakiegoś sposobu pisania o tym okresie, żeby umożliwić opowiadanie o słowackim powstaniu narodowym z 1944 r. i związanym z tym wywyższaniem „ich" antyfaszystowskiego ruchu oporu[10]. Hudek i Michela konstatowali w związku z tym, że „na obraz państwa słowackiego w czechosłowackiej (ewentualnie czeskiej i słowackiej) historiografii w czasach dyktatury socjalistycznej wpływał nigdy do końca nierozwiązany problem, jak wielką uwagę trzeba poświęcić temu tematowi"[11]. Według cytowanych autorów historia państwa słowackiego służyła marksistowskiej historiografii „tylko do stworzenia tła, na którym w jaśniejszym świetle prezentowałoby się zagadnienie antyfaszystowskiego ruchu oporu pod przewodnictwem komunistów"[12].

Na początku lat pięćdziesiątych w Czechosłowacji doszło do antysemickiej kampanii, związanej z pokazowym procesem politycznym tzw. syjonistycznego kręgu szpiegowskiego, na którego czele miał stać Rudolf Slánsky[13]. W takiej atmosferze definitywnie zatrzymał się niedokończony proces restytucji żydowskiego majątku. Czechosłowacja w tym okresie także jasno deklarowała już antyizraelskie stanowisko, a wszystkie te czynniki na długi czas wyznaczały ramy, w których możliwe byłoby przypominanie o prześladowaniach Żydów na Słowacji i prowadzenie badań nad ich tragedią.

---

[10] Adam Hudek, Miroslav Michela, *Slovenský štát ako predmet záujmu historiografie po roku 1945* [w:] *Slovenský štát 1939–1945: Predstavy a realita*, red. Martina Fiamová, Ján Hlavinka, Michal Schvarc, Bratislava: Historický ústav SAV, 2014, s. 299.

[11] *Ibidem* (przekład tłumaczki arykułu).

[12] *Ibidem*.

[13] Chodzi o pokazowy proces polityczny z 1952 r., jeden z największych w czechosłowackiej historii, w którym zapadło aż 11 wyroków śmierci. Rudolf Slanský, pierwszy sekretarz Komunistycznej Partii Czechosłowacji w latach 1945–1951, został oskarżony o szpiegostwo i zdradę stanu; powieszono go razem z dziesięcioma innymi wysoko postawionymi członkami partii 3 XII 1952 r. – przyp. tłum.

Okres samotnych biegaczy: badanie Zagłady do 1989 r.

Początki systematycznego badania Holokaustu na Słowacji wiążą się z odwilżą polityczno-społeczną w komunistycznej Czechosłowacji w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych. Wraz ze zmianą oceny prześladowań politycznych z poprzedniej dekady w latach 1963–1964 odwilż nastąpiła także w naukach społecznych, w tym w historiografii. Początki systematycznego badania Zagłady na Słowacji wiążą się z nazwiskiem historyka Ivana Kamenca. Po ukończeniu studiów z historii i historii sztuki na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu im. Jana Amosa Komenskiego w Bratysławie zatrudnił się najpierw w Państwowym Centralnym Archiwum Słowackim (Štátný slovenský ústredný archív)[14], a następnie jako pracownik naukowy w Słowackim Muzeum Narodowym w Bratysławie (Slovenské národné múzeum v Bratislave). W 1964 r. podczas badania przedmiotów sakralnych w przestrzeniach dawnej Synagogi Neologicznej na placu Rybnym (Rybné námestie) w Bratysławie natknął się na dokumenty dotyczące prześladowania Żydów w wojennym okresie Pierwszej Republiki Słowackiej. Były to zbiorcze informacje o żydowskich obozach pracy na Słowacji. Ten właśnie materiał zainteresował Kamenca do tego stopnia, że swoje spostrzeżenia uzupełnił w trakcie dalszych badań i opracował w postaci pierwszego naukowego studium o żydowskich obozach pracy na terenie wojennego Państwa Słowackiego, którą wysłał do socjologicznego czasopisma „Nové obzory”[15]. Artykuł ukazał się w 1966 r.[16] Rok wcześniej Ivan Kamenec został przyjęty jako doktorant w trybie eksternistycznym w Instytucie Historycznym Słowackiej Akademii Nauk (SAN) w Bratysławie, gdzie mógł pod kierunkiem znakomitego specjalisty Ľubomíra Liptáka, zacząć systematyczne badania nad prześladowaniami Żydów na ziemiach rządzonej przez ludaków Słowacji. W 1968 r. przedmiotem jego studiów były represyjne działania wobec Żydów w okresie autonomii Słowacji (6 października 1938–14 marca 1939 r.), a swoje wnioski opublikował ponownie w „Novych obzorach”[17]. Już w 1969 r. w czasopiśmie „Historicky časopis”, najważniejszym naukowym periodyku na Słowacji, ukazał się artykuł Kamenca dotyczący stosunku środowiska Sejmu Republiki Słowackiej (1939–1945) do kwestii żydowskiej[18]. W ramach doktoratu Kamenec w nowatorski sposób opracował materiały z większości dostępnych i istotnych zbiorów archiwów centralnych organów wojennego Państwa Słowackiego, zdeponowanych w Państwowym Centralnym

[14] Dzisiaj Slovenský národný archív (Słowackie Archiwum Narodowe) w Bratysławie.

[15] Wywiad metodą *oral history* z Ivanem Kamencem, 2014 r., w zbiorach autora.

[16] Ivan Kamenec, *Vznik a vývoj židovských pracovných táborov a stredísk na Slovensku v rokoch 1942–1944* [w:] *Nové obzory 8*, Prešov: Východoslovenské vydavateľstvo pre Múzeum Slovenskej republiky rád v Prešove, 1966.

[17] Ivan Kamenec, *Židovská otázka a spôsoby jej riešenia v čase autonómie Slovenska* [w:] *Nové obzory*, Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1968.

[18] Ivan Kamenec, *Snem Slovenskej republiky a jeho postoj k problému židovského obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1939–1945*, „Historický časopis” 1969, t. 17, nr 3.

Archiwum Słowackim w Bratysławie. Wynikiem badań była praca doktorska „Židovská otázka v politike ľudáckej vlády na Slovensku v rokoch 1938–1945" (Kwestia żydowska w polityce rządu ludackiego na Słowacji w latach 1938–1945), którą obronił w 1971 r. Kamencowi udało się w niej wpisać prześladowania słowackich Żydów w szerszy kontekst rozwoju politycznego Republiki Słowackiej. Jako pierwszy jasno wyznaczył dwie chronologiczne fazy Zagłady na rządzonej przez ludaków Słowacji i odwołując się do retoryki badanego okresu oraz haseł używanych przez organizatorów polityki antyżydowskiej, nazwał je fazą „ewolucyjną" i „rewolucyjną". Jasno wskazał również głównych aktorów i organizatorów polityki antyżydowskiej na Słowacji, a także opisał wpływ przedstawicieli dwóch wewnętrznych prądów w łonie rządzącej Słowackiej Partii Ludowej Hlinki[19] oraz Deutsche Partei[20] na antyżydowską politykę reżimu.

Zaraz po obronie doktoratu Kamenec doświadczył ideologicznych ograniczeń komunistycznej historiografii. W atmosferze tężejącej „normalizacji", która nastała po inwazji wojsk Układu Warszawskiego w 1968 r., odradzano mu wydanie opisywanej pracy[21]. Uzgodnione wcześniej opublikowanie dysertacji w Wydawnictwie Wschodniosłowackim (Východoslovenské vydavateľstvo) zostało ostatecznie uniemożliwione. Dopiero w latach późniejszych Kamencowi udało się, częściowo także dzięki cichemu wsparciu dyrekcji Instytutu Historycznego SAN, wydrukować przynajmniej niektóre rozdziały swojej pracy w postaci artykułów naukowych. Czasami następowało za cenę roztropnie dobranego tytułu artykułu. Praca o „polityce gospodarczej słowackiej burżuazji w latach 1939–1945" była właściwie analizą procesu aryzacji żydowskiego majątku na Słowacji w analizowanym okresie[22]. O możliwościach historyka zajmującego się Zagładą w komunistycznej Czechosłowacji wiele mówi sytuacja, gdy znaczna część pracy doktorskiej Kamenca wyszła w 1978 r. w anglojęzycznej wersji rocznika „Studia historica Slovaca". Redaktor naczelny Ľudovít Holotík pisma liczył na to, że odpowiednie organy, które mogłyby zdecydowanie wystąpić przeciwko publikacji, nie władały językiem angielskim[23].

Aby dopełnić całości obrazu, trzeba dodać, że badaniami nad ludacką polityką prześladowań Żydów w podobnym co Kamenec okresie zajmował się także historyk prawa Ladislav Lipscher. Początkowo pracował on na Wydziale Prawa

[19] Chodzi o obóz tzw. umiarkowanych, skupiony wokół księdza rzymskokatolickiego, premiera i późniejszego prezydenta wojennej Republiki Słowackiej Jozefa Tiso, i obóz radykałów, grupujących się wokół premiera Vojtecha Tuki.

[20] Partia polityczna reprezentująca tzw. niemiecką grupę narodową, tj. niemiecką mniejszość na Słowacji w latach 1938–1945. Jej przewodniczącym był inż. Franz Karmasin.

[21] Wywiad metodą *oral history* z Ivanem Kamencem, 2014 r., w zbiorach autora.

[22] Ivan Kamenec, *K hospodárskej politike slovenskej buržoázie v rokoch 1939–1945*, „Historické štúdie" 1977, nr 22.

[23] Ivan Kamenec, *Racial Problem in the Policy of Slovak Nationalist (ľudák) Government in the Years 1938–1945*, „Studia historica Slovaca" 1978, t. 10; Wywiad metodą *oral history* z Ivanem Kamencem, 2014 r., w zbiorach autora.

Uniwersytetu im. Komenskiego w Bratysławie. Jeszcze w 1957 r. opublikował monografię *Ľudácka autonómia – ilúzia a skutočnosť* (Ludacka autonomia – iluzja i rzeczywistość), ale już w 1960 r. został usunięty z uniwersytetu z powodów politycznych i kilka miesięcy pozostawał bez pracy. Następnie został zatrudniony w Instytucie Historycznym SAN. Krótko po inwazji wojsk Układu Warszawskiego w sierpniu 1968 r. wyemigrował do Republiki Federalnej Niemiec[24]. Wyniki jego badań mogły ujrzeć światło dzienne dopiero po wyjeździe i ukazały się najpierw w Niemczech[25].

Z kolei już w 1967 r. wyszła pierwsza i przez długi czas jedyna praca poświęcona analizie antyżydowskiego prawodawstwa reżimu ludackiego w ujęciu historycznoprawnym. Jej autorem był Pavol Dzugas[26].

Historyczne badania nad Zagładą były w czasach rządów reżimu komunistycznego w znacznym stopniu tabuizowane. Przed kilkoma laty słowacki historyk Eduard Nižňanský w referacie o historiografii Holokaustu dobitnie określił Ivana Kamenca mianem „samotnego biegacza"[27].

Trzeba pamiętać, że w ubogim w publikacje okresie od lat sześćdziesiątych do osiemdziesiątych XX w. ukazało się kilka tytułów literatury wspomnieniowej dotyczącej Zagłady. Chodzi tu o pozycje autorstwa byłych więźniów obozu Auschwitz. Wiele mówi fakt, że zostały one wydane właśnie w swobodniejszych latach sześćdziesiątych. W 1962 r. ukazały się wspomnienia Júlii Škodovej *Tri roky bez mena (Denník väzenkyne koncentračného tábora v Osvienčime)* (Trzy lata bez imienia [Dziennik więźniarki obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu]).

Szczególną rolę odgrywa autobiograficzna powieść *Čo Dante nevidel* (*Czego nie widział Dante*) pióra wspomnianego już Alfréda Wetzlera. Pierwsze wydanie powieści wyszło dokładnie dwadzieścia lat po ucieczce Wetzlera z obozu Auschwitz, w 1964 r. Także tę powieść wydał on pod pseudonimem Jozef Lánik[28].

Problematyka Holokaustu bardziej niż historyków zajmowała pisarzy i artystów, zwłaszcza w swobodniejszych latach sześćdziesiątych, w okresie przed

[24] Helmut Teufel, *Ladislav Lipscher*, „Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder" 1991, t. 32, nr 1, s. 193–194.

[25] Do dzisiaj w Moreshet Archive w Givat Haviva w Izraelu znajduje się np. zapis rozmowy Ladislava Lipschera ze stycznia 1968 r. o słowackim Żydzie, któremu udało się uciec z Lubelszczyzny (Moreshet Archive, A.1564); Ladislav Lipscher, *Die Juden im Slowakischen Staat*, München: Oldenbourg, 1980.

[26] Pavol Dzugas, *Postavenie židovského obyvateľstva v normotvorbe Slovenského štátu v rokoch 1939–1945*, „Právnické štúdie" 1967, t. 15, nr 2.

[27] Eduard Nižňanský, *Reflexia holokaustu v slovenskej historiografii* [w:] *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a súčasnosti*, red. Monika Vrzgulová, Daniela Richterová, Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2008, s. 158.

[28] Pod tym pseudonimem powieść była wydawana w sumie czterokrotnie. W 2009 r. w Bratysławie ukazało się piąte wydanie powieści, pod prawdziwym nazwiskiem autora. Obejmuje ono także słowacki przekład raportu Vrby i Wetzlera (Alfréd Wetzler, *Čo Dante nevidel*, Bratislava: Milanium, 2009).

wejściem wojsk Układu Warszawskiego. Należy tu przywołać Leopolda Laholę[29] i jego opowiadania ze zbioru *Posledná vec* (*Ostatnia sprawa*) w 1968 r. W 1965 r. nakręcono nawet znany już dziś na całym świecie i nagrodzony Oscarem (1966) film *Sklep przy głównej ulicy* (*Obchod na Korze*), którego scenariusz napisał Ladislav Grossman, autor literackiego pierwowzoru dzieła. Film w plastyczny sposób ukazuje aryzację żydowskiego majątku, prowadzoną w rytmie wybijanym przez słowackich ludaków.

Jeśli jednak mówimy o oficjalnej historiografii, to Zagłada pozostawała w niej pewnego rodzaju tematem tabu aż do aksamitnej rewolucji 1989 r. i następującego po niej upadku reżimu komunistycznego.

Historiografia słowacka a problematyka Zagłady po 1989 r.

Upadek totalitarnego reżimu komunistycznego w Czechosłowacji usunął bariery ideologiczne, przeszkadzające słowackim historykom w swobodnych badaniach historycznych i publikowaniu ich wyników. Otwartych zostało wiele niedostępnych dotąd archiwów, powstały również nowe wydawnictwa.

Jedną z najbardziej znaczących publikacji dotyczących problematyki Holokaustu na Słowacji była edycja wspomnianej już pracy doktorskiej Ivana Kamenca, która wyszła w 1991 r. pod tytułem *Po stopách tragédie* (Śladami tragedii). Choć minęły dwadzieścia cztery lata od jej wydania, a kolejnych dwadzieścia od napisania, jest ona nadal podstawową pracą o Zagładzie na Słowacji[30]. Angielski przekład tej monografii ukazał się w 2007 r.[31] Po upadku komunizmu Kamenec mógł swobodnie kontynuować badania, opublikował wtedy kilka artykułów i monografii na temat Holokaustu, dotyczących różnych aspektów historii Republiki Słowackiej[32]. Spośród jego najważniejszych prac warto wymienić biografię katolickiego księdza i prezydenta wojennego Państwa Słowackiego Jozefa Tisy pod tytułem *Tragedia polityka, księdza i człowieka (Jozef Tiso 1887–1947)*, której pierwsze wydanie ukazało się w 1998 r.[33] Istotne znaczenie w słowackiej historiografii ma również edycja dokumentów *Vatikán a Slovenská republika 1939–1945: Dokumenty* (Watykan a Republika Słowacka 1939–1945. Dokumenty), którą Kamenec zredagował we współpracy z Vilémem Prečanem i Stanislavem Škorvánkiem[34].

---

[29] Urodzony jako Leopold Arje Friedmann.

[30] Ivan Kamenec, *Po stopách tragédie*, Bratislava: Archa, 1991.

[31] Ivan Kamenec, *On the Trail of Tragedy: The Holocaust in Slovakia*, Bratislava: H&H, 2007.

[32] Ivan Kamenec, *Slovenský štát 1939–1945*, Praha: Anomal, 1992.

[33] Ivan Kamenec, *Tragédia politika, kňaza a človeka: Dr. Jozef Tiso 1887–1947*, Bratislava: Archa, 1998. Polski przekład ukazał się w Warszawie w 2001 r., zob. Ivan Kamenec, *Tragedia polityka, księdza i człowieka (Jozef Tiso 1887–1947)*, Warszawa: Neriton, 2001.

[34] Ivan Kamenec, Vilém Prečan, Stanislav Škorvánek, Historický ústav SAV, Ústav soudobých dějin ČAV, *Vatikán a Slovenská republika, 1939–1945: dokumenty*, Bratislava: Slovak Academic Press, 1992.

Wówczas także, w 1992 r., ukazało się na Słowacji tłumaczenie monografii Ladislava Lipschera *Židia v slovenskom štáte 1939–1945* (Żydzi w Państwie Słowackim 1939–1945).

Dzięki zmianom politycznym krótko po rewolucji możliwe stało się coś dotąd nie do pomyślenia – oficjalne wystąpienia grupy izraelskich historyków na konferencjach naukowych organizowanych na Słowacji. Pierwszym istotnym przedsięwzięciem tego rodzaju było międzynarodowe sympozjum w 1992 r., zorganizowane pod patronatem Muzeum Słowackiego Powstania Narodowego w Bańskiej Bystrzycy. Z referatami wystąpili na nim historycy słowaccy, czescy i izraelscy. Trzeba tu wspomnieć Yehudę Bauera, Livię Rotkirchen, Gilę Fatran, Yeshayahu A. Jelinka czy Jehoshuę Roberta Büchlera. Tom pokonferencyjny, który ukazał się w tym samym roku w językach słowackim i angielskim pod tytułem *Tragédia slovenských Židov* [Tragedia słowackich Żydów][35], był w swoim czasie jedyną całościową publikacją prezentującą aktualny stan badań nad tą problematyką w Czechosłowacji i w Izraelu[36]. Znaczenie tomu poświadcza fakt, że w 2002 r. został ponownie wydany we współpracy z Państwowym Muzeum Auschwitz-Birkenau[37].

W 1994 r. ukazał się na Słowacji pierwszy tom edycji dokumentów poświęconych problematyce Zagłady, pod tytułem *Riešenie židovskej otázky na Slovensku, 1939–1945* (Rozwiązanie kwestii żydowskiej na Słowacji, 1939–1945]) której redaktorem był Ladislav Hubenák. Ten, jak i kolejne tomy edycji wydało przez Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry (Słowackie Muzeum Narodowe – Muzeum Kultury Żydowskiej).

W tym samym roku na Słowacji opublikowano tom referatów *Košice a deportácie Židov v roku 1944* (Koszyce a deportacja Żydów w 1944 r.), w którym po raz pierwszy podsumowano badania nad słabo rozpoznaną problematyką Holokaustu na terenach dzisiejszej południowej Słowacji i na obszarach wschodniej Słowacji, które w latach 1938(1939)–1945 były częścią Węgier[38].

W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych na Słowacji prowadzono już intensywne badania koncentrujące się na wybranych problemach związanych z Zagładą na ziemiach autonomicznej Słowacji czy też wojennego Państwa Słowackiego. Główną postacią wśród słowackich historiografów prowadzących te badania stał się Eduard Nižňanský, którego teksty odznaczają się szeroką i odkrywczą perspektywą badawczą. Pierwszą z ważnych jego prac jest monografia, którą Nižňanský opublikował w 1999 r. pod tytułem *Židovská komunita medzi Česko-*

[35] *Tragédia slovenských Židov,* red. Dezider Toth, Banská Bystrica: Dali, 1992.

[36] Pierwsza naukowa monografia na temat Zagłady na terenach wojennej Republiki Słowackiej (1939–1945) wyszła w Izraelu w 1961 r., a jej autorką była izraelska historyczka Livia Rotkirchen.

[37] *The Tragedy of the Jews of Slovakia*, red. Wacław Długoborski i in., Oswiecim–Banská Bystrica: Museum of the Slovak National Uprising, State Museum Auschwitz-Birkenau, 2002.

[38] *Košice a deportácie Židov v roku 1944*, red. Anna Jurová,Pavol Šalamon, Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1994.

slovenskou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte (Wspólnota żydowska między parlamentarną demokracją Czechosłowacji a Państwem Słowackim w kontekście środkowoeuropejskim)[39]. Podsumował w niej rezultaty badań prowadzonych w Słowackim Archiwum Narodowym oraz w wielu regionalnych archiwach państwowych. Opisał problematykę antysemickiej polityki reżimu ludackiego w jej początkach, a mówiąc dokładniej w czasach autonomii Słowacji. Nawiązał w pewnym stopniu do spostrzeżeń, jakie o antyżydowskiej polityce reżimu ludackiego w czasach autonomii poczynił Kamenec, ale udało mu się jeszcze pogłębić wiadomości dotyczące tego okresu. Za największy wkład wspomnianej monografii w rozwój badań można uznać opracowanie tematu przymusowego wysiedlania Żydów ze Słowacji w listopadzie 1938 r., które było pierwszym znaczącym działaniem reżimu ludackiego wobec Żydów na Słowacji. To wysiedlanie, jak pokazał Nižňanský, przeprowadzono za zgodą ówczesnego premiera i ministra spraw wewnętrznych Jozefa Tisy i z asystą Adolfa Eichmanna (ówczesnego organizatora antyżydowskich regulacji w Wiedniu). Nižňanský w swojej monografii jednoznacznie potwierdził to, co pokazywała już praca Kamenca – że antyżydowska polityka słowackich ludaków zaczęła się już w okresie autonomii Słowacji (przed ogłoszeniem Państwa Słowackiego), z ich własnej inicjatywy (nie pod naciskiem nazistowskich Niemiec) i że ma źródła w tzw. autochtonicznym słowackim antysemityzmie.

Wielostronne i odkrywcze metody badań Nižňanskiego oraz usystematyzowane poglądy na sprawę badania Holokaustu najwyraźniej dochodzą do głosu w unikatowej edycji dokumentów *Holokaust na Slovensku* (Zagłada *na Słowacji*), o której będzie mowa poniżej.

Trzeba jednak zaznaczyć, że Eduard Nižňanský w licznych artykułach, jakie do tej pory opublikował, nie ograniczył się wyłącznie do tematyki Zagłady. Istotną rolę w jego badaniach zajmowała od początku analiza działań reżimów politycznych w Niemczech i na Słowacji w latach trzydziestych i czterdziestych XX w. czy dyskusja o ideologii nazistowskiej. Wybór artykułów reprezentujących naukowe zapatrywania i dorobek tego autora ukazał się w 2010 r.[40]

Kolejną osobą spośród słowackich historyków, jakie w tym kontekście należy przywołać, jest Katarína Hradská, która w latach dziewięćdziesiątych zaczęła się systematycznie zajmować szczegółowymi zagadnieniami związanymi z Zagładą Żydów na terenach wojennego Państwa Słowackiego. Początkowo skupiła się na problematyce drugiej fali deportacji Żydów ze Słowacji w latach 1944–1945, podczas której do obozu w Auschwitz, jak również do innych nazistowskich obozów koncentracyjnych, deportowano ze Słowacji ponad 13 tys.

[39] Eduard Nižňanský, *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a Slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*, Prešov: Universum, 1999.

[40] Eduard Nižňanský, *Nacizmus, holokaust, slovenský štát*, Bratislava: Kalligram, 2010.

Żydów[41]. Następnie zajmowała się problemem działania niemieckiego doradcy do spraw rozwiązania problematyki żydowskiej na Słowacji, hauptsturmführera SS Dietera Wisliceny'ego. Hradská nadała materialny kształt swoim badaniom w monografii *Prípad Wisliceny. Nacistickí poradcovia a židovská otázka* (Przypadek Wisliceny. Nazistowscy doradcy a kwestia żydowska)[42]. Jej analiza roli Wisliceny'ego w systemie niemieckich doradców na Słowacji i w antyżydowskiej polityce reżimu ludackiego ma znaczenie przy ocenie autonomii decyzyjnej słowackich polityków. W kolejnych latach skierowała się ku palącej, a słowackiej publiczności wówczas słabo znanej, problematyce działalności organu Ústredňa Židov (Centrala Żydów) – jedynej dozwolonej organizacji, zrzeszającej wszystkich Żydów na Słowacji, powołanej przez reżim ludacki jesienią 1940 r. Katarína Hradská poświęciła szczególną uwagę działalności Grupy Roboczej, tj. nielegalnej grupy osób pochodzenia żydowskiego (jej członkami byli Gizi Fleischmannová, rabin Michael Dov Weissmandel, rabin Armín Frieder, Oskar Neumann, Andrej Steiner, Tibor Kováč), która ze wszystkich sił próbowała przeszkodzić w prześladowaniach Żydów i zatrzymać ich deportacje. W ostatnich latach zaś skoncentrowała się w swoich badaniach właśnie na postaci Gizi Fleischmannovej[43].

Podsumowując ten wątek, można powiedzieć, że badanie Zagłady na Słowacji w latach dziewięćdziesiątych XX w. zaczęło się intensywnie rozwijać, zwłaszcza w drugiej połowie dekady. Autorami publikacji w interesującym nas temacie byli w tym okresie nie tylko zawodowi historycy, lecz także studenci historii z Uniwersytetu Konstantyna Filozofa w Nitrze. Oprócz historyczki Veroniki Slnekovej[44] należy przywołać nazwiska studentów skupionych wokół osoby Nižňanskiego: Lucię Könöszyovą[45], Andreę James (Jamrichovą)[46] i Igora Bakę. Wszyscy wymienieni poświęcili się badaniom nad cząstkowymi problemami hi-

[41] Katarína Hradská, *Predhistória slovenských transportov do Terezína* [w:] *Terezínske studie a dokumenty 1996*, Praha: Academia, 1996; Katarína Hradská, *Deportácie slovenských Židov v rokoch 1944–1945 so zreteľom na transporty do Terezína*, „Historický časopis" 1997, t. 45, nr 3.

[42] Katarína Hradská, *Prípad Wisliceny – nacistickí poradcovia a židovská otázka*, Bratislava: AEPress, 1999.

[43] Katarína Hradská, *Druhá vlna deportácií. Deportácie do koncentračných táborov* [w:] *Druhá vlna deportácií Židov zo Slovenska*, red.Viera Kováčová, Banská Bystrica: Múzeum Slovenského národného povstania, 2010.

[44] Eduard Nižňanský, Veronika Slneková, *Deportácie Židov za autonómie Slovenska 4–5.11.1938*, „Studia Historica Nitriensia" 1996, nr 5; Veronika Slneková, *„Židovská otázka" na úrovni mesta – Trnava v období autonómie Slovenska*, *ibidem*.

[45] Lucia Könözsyová, *Príprava na arizačný proces vo forme nariadení o vládnych dôverníkoch v podnikoch ako prejav hospodárskeho antisemitizmu. Židovská komunita v Nitre*, „Studia Historica Nitriensia" 2003, nr 11.

[46] Andrea Jamrichová, *Židovská otázka v Topoľčanoch v období autonómie Slovenska* [w:] *Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku*, red. Eduard Nižňanský, Bratislava: Inštitút Judaistiky Univerzity Komenského, 2000.

storii Zagłady na Słowacji lub nad regionalnymi postaciami odgrywającymi ważną w tym kontekście rolę na terenach wojennego Państwa Słowackiego. Praca dyplomowa Igora Baki, opowiadająca o historii żydowskiego obozu pracy w Novákach, została opublikowana w formie monografii[47].

Kamieniem milowym w opisywanym procesie stała się edycja źródeł *Holokaust na Slovensku*, której pierwszy tom wyszedł w 2001 r. Wśród redaktorów znaleźli się Eduard Nižňansky, Ivan Kamenec, Katarína Hradská i Igor Baka. Edycję do 2005 r. wydawała Żydowska Gmina Wyznaniowa w Bratysławie wspólnie z Fundacją Milana Šimečki (również z siedzibą w Bratysławie), systematycznie zajmującą się problematyką Zagłady. Od 2005 r. w wydawaniu edycji współuczestniczy Dokumentačné stredisko holokaustu (Centrum Dokumentacji Holokaustu) w Bratysławie.

Dokumenty opublikowane w pierwszym tomie *Holokaust na Slovensku* (red. Eduard Nižňanský) poświęcone są okresowi autonomii[48], drugi tom edycji (red. Eduard Nižňanský i Ivan Kamenec) skupia się na dokumentach wydawanych przez najwyższe organy państwowe wojennej Republiki Słowackiej (1939–1945)[49]. Trzeci tom (red. Katarína Hradská) zawiera listy wspomnianej Gizeli Fleischmannovej[50]. Czwarty tom (red. Eduard Nižňanský) prezentuje dokumenty pochodzenia niemieckiego z lat 1939–1945[51]. Piąty tom (red. Eduard Nižňanský, Igor Baka i Ivan Kamenec) obejmuje materiały dokumentujące zagadnienie pracy przymusowej i obozów pracy dla Żydów w Republice Słowackiej (1939–1945)[52], a w szóstym tomie (red. Eduard Nižňanský), pod względem objętości najokazalszym, opublikowano dokumenty dotyczące deportacji Żydów ze Słowacji w 1942 r.[53] Siódmy tom edycji (red. Eduard Nižňanský) jest poświęcony problematyce związków między słowacką większością a mieszkańcami pocho-

[47] Igor Baka, *Židovský tábor v Novákoch 1941–1944*, Bratislava: Zing print, 2001.

[48] *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie 6.10.1938–14.3.1939. Dokumenty*, red. Eduard Nižňanský, Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, 2001.

[49] *Holokaust na Slovensku*, t. 2: *Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939–1945). Dokumenty*, red. Eduard Nižňanský, Ivan Kamenec, Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, 2003.

[50] *Holokaust na Slovensku*, t. 3: *Snahy Pracovnej skupiny o záchranu slovenských a európskych židov. Dokumenty*, red. Katarína Hradská, Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, 2003.

[51] *Holokaust na Slovensku*, t. 4: *Dokumenty nemeckej proveniencie (1939–1945). Dokumenty*, red. Eduard Nižňanský, Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, 2003.

[52] *Holokaust na Slovensku*, t. 5: *Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938–1944. Dokumenty*, red. Eduard Nižňanský, Igor Baka, Ivan Kamenec, Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, Vojenský historický ústav, 2004.

[53] *Holokaust na Slovensku*, t. 6: *Deportácie v roku 1942. Dokumenty*, red. Eduard Nižňanský, Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2005.

dzenia żydowskiego[54]. Ósmy zaś – i jak dotąd ostatni – tom (red. Katarína Hradská) dotyczy działalności organizacji Ústredňa Židov[55]. Każdy z ośmiu tomów edycji zawiera obszerny artykuł wstępny, podsumowujący stan badań i przekazujący informacje o danej problematyce.

Można powiedzieć, że w ramach edycji *Holokaust na Slovensku*, która – w przeciwieństwie do poprzedniej edycji *Riešenie židovskej otázky, 1939–1945* – przestrzega zasad wydawania nowożytnych dokumentów, w poszczególnych tomach przedstawiono większe i kluczowe problemy Zagłady słowackich Żydów. Niektóre nadzwyczaj istotne zagadnienia pozostały jednak nieopracowane. Żadnego z tomów nie poświęcono szczególnie ważnej i obejmującej wiele materiałów problematyce aryzacji majątku żydowskiego. Większość członków zespołu redakcyjnego, włącznie z jego centralną postacią (Eduard Nižňanský), w swoich artykułach i pracach włączyła proces aryzacji w kontekst nasilającej się polityki antyżydowskiej na Słowacji i opisała jego skutki. Udokumentowała także tezę, że decyzja rządu słowackiego i najwyższych władz reżimu ludackiego, by w 1942 r. deportować Żydów ze Słowacji, była motywowana chęcią pozbycia się masy ludzi socjalnie zależnych od państwa, którzy jesienią 1941 r. – w wyniku radykalnej aryzacji wszystkich form majątku – nie byli zdolni utrzymać się z dochodów uzyskiwanych z tego, co posiadali (linia „od pauperyzacji do deportacji"). Pozostaje pytanie: dlaczego problematyka aryzacji nie została jak dotąd opracowana w formie samodzielnego tomu? Podejrzewam, że powodem jest właśnie liczba dokumentów, które trzeba zbadać w związku z różnymi rodzajami aryzowanego majątku i metodami aryzacji. Problematyka aryzacji żydowskiego majątku nie doczekała się do dnia dzisiejszego samodzielnej monografii, nawet w zawężeniu do wyodrębnionych rodzajów majątku.

Po 2005 r. na Słowacji zaczęły się pojawiać publikacje najmłodszej grupy słowackich historyków specjalizujących się w problematyce Zagłady. Obecnie można do niej zaliczyć Martinę Fiamovą i Jána Hlavinkę. W ostatnim czasie wychodzą także prace Michaly Lônčikovej, doktorantki na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu im. Komenskiego.

Wszystkie wspomniane osoby przystąpiły do opracowania problematyki Holokaustu w ujęciu regionalnym, ewentualnie problemowym. Martina Fiamová, która w ramach pracy dyplomowej opisywała historię Żydów w miejscowości Zlaté Moravce od 1938 r. do lat pięćdziesiątych XX w., w swoim czasie opublikowała artykuł o losach członków tej społeczności w czasach autonomii Słowacji[56]. Oddzielny

[54] *Holokaust na Slovensku*, t. 7: *Vzťah slovenskej majority a židovskej minority. Dokumenty*, red. Eduard Nižňanský, Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Katedra všeobecných dejín FF UK, 2005.

[55] *Holokaust na Slovensku*, t. 8: *Ústredňa Židov. Dokumenty*, red. Katarína Hradská, Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2008.

[56] Martina Fiamová, *Postavenie židovskej komunity v Zlatých Moravciach v období po vyhlásení autonómie Slovenska*, „Pamäť národa" 2008, t. 4, nr 4.

artykuł poświęciła obozowi koncentracyjnemu w Bratysławie-Patronce[57]. Jej podstawowe zainteresowania badawcze dotyczą problematyki aryzacji majątku rolnego, która zajmuje specyficzną pozycję w analizie procesu aryzacji jako takiego. Opublikowała dwa artykuły na ten temat. Także dysertacja Fiamovej, obroniona w 2014 r. na Uniwersytecie im. Jana Amosa Komenskiego w Bratysławie, jest poświęcona historii reformy rolnej przeprowadzonej na żydowskich majątkach rolnych. W swoich tekstach na temat aryzacji majątku rolnego Fiamová dostrzega i poddaje analizie prawną i instytucjonalną stronę procesu[58].

Ján Hlavinka zaczął się zajmować badaniem Zagłady w 2003 r. W 2007 r. wydał monografię poświęconą losom członków żydowskiej wspólnoty z powiatu Medzilaborce w latach 1938–1945[59]. W 2008 r. wspólnie z Ivanem Kamencem opublikował monografię poświęconą działalności biskupa rzymskokatolickiego Jána Vojtaššáka w latach 1938–1945, która koncentruje się na działaniach i poglądach tego dostojnika kościelnego i polityka (dwukrotnego wiceprezesa Rady Narodowej Republiki Słowackiej 1939–1945) w odniesieniu do Żydów[60]. W 2009 r. opublikował, wspólnie z Eduardem Nižňanskim, monografię dotyczącą historii obozu pracy i obozu koncentracyjnego w miejscowości Sered'[61]. W ostatnich latach jego zainteresowania badawcze ogniskują się wokół problematyki aryzacji przedsiębiorstw, która była także tematem jego dysertacji, obronionej w 2013 r.[62]

Michala Lônčiková jest doktorantką Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu im. Komenskiego w Bratysławie. Pracę dyplomową poświęciła propagandzie lu-

---

[57] Martina Fiamová, *Koncentračné stredisko Bratislava-Patrónka* [w:] *Fenomén Bratislava*, red. Matej Medvecký, Bratislava: Ústav pamäti národa, 2011.

[58] Martina Fiamová, *Arizácia pozemkového vlastníctva na Slovensku v rokoch 1939–1945* [w:] *Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku a v Európe*, red. Martina Fiamová, Bratislava: Ústav pamäti národa, 2014.

[59] Ján Hlavinka, *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938–1945*, Bratislava: Ústav pamäti národa, 2007. Praca ukazała się również w przekładzie anglojęzycznym: Ján Hlavinka, *The Holocaust in Slovakia: The story of the Jews of Medzilaborce district*, Budmerice: Rak, 2011.

[60] Ján Hlavinka, Ivan Kamenec, *Spory o biskupa Vojtaššáka: politické a spoločenské aktivity Jána Vojtaššáka v rokoch 1938–1945*, Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2008; Ján Hlavinka, Ivan Kamenec, *The Burden of the Past: Catholic bishop Ján Vojtašák and the regime in Slovakia (1938–1945)*, Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2014.

[61] Ján Hlavinka, Eduard Nižňanský, *Pracovný a koncentračný tábor v Seredi, 1941–1945*, Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2009.

[62] Ján Hlavinka, *Arizácia židovských podnikov v Šarišsko-zemplínskej župe 1939–1945*, Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2013; Ján Hlavinka, *Vznik Ústredného hospodárskeho úradu a určenie jeho právomocí do leta 1942* [w:] *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania. Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov*, t. 7, red. Peter Sokolovič, Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009; Ján Hlavinka, *Úloha centrálnej banky v arizácii a reštitúcii židovských cenností* [w:] *Centrálne bankovníctvo: v stredoeurópskom priestore,* red. František Chudják, Ľudovít Hallon, Andrea Leková, Bratislava: Národná banka Slovenska, 2014.

dackiej w okresie autonomii Słowacji. Obecnie zajmuje się także bardziej szczegółowym tematem propagandy antysemickiej reżimu ludackiego[63].

W ubiegłych latach problematyka Holokaustu zaistniała również w pracach wielu historyków, którzy nie specjalizują się w tym temacie. Problemem aryzacji gospodarstw rolnych na marginesie innych zagadnień zajmowali się historycy Samuel Cambel[64] i Ľudovít Hallon[65]. Do tego tematu można też zaliczyć krótką biografię centralnej postaci procesu aryzacji na Słowacji i prezesa Centralnego Urzędu Ekonomicznego (Ústredný hospodársky úrad)[66] Augustína Morávka, pióra Stanislava Mičeva[67]. Temat prześladowań konkretnej grupy zawodowej Żydów, lekarzy, opracował historyk Jozef Suláček[68]. Problem uczestnictwa Żydów w ruchu oporu na Słowacji w okresie wojennym poruszyła Zlatica Zudová-Lešková[69]. Z punktu widzenia historyka prawa antyżydowskie normy Republiki Słowackiej (1939–1945) analizowała Katarína Zavacká[70].

---

[63] Michala Lônčiková, *Nepriateľ ľudáckej propagandy: antisemitizmus na stránkach tlače od autonómie do vypuknutia vojny proti Poľsku*, „História" 2011, t. 11, nr 3–4; Eduard Nižňanský, Michala Lônčiková, *Politická rovina antisemitizmu v karikatúrach Ľudových novín 1941–1942* [w:] *Antisemitizmus a propaganda*, red. Eduard Nižňanský, Michala Lônčiková, Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií, Poľský inštitút Bratislava, 2014.

[64] Samuel Cambel, *Slovenská dedina, 1938–1944*, Bratislava: Slovak Academic Press, 1996.

[65] Ľudovít Hallon, *Arizácia na Slovensku 1939–1945*, „Acta Oeconomica Pragensia" 2007, nr 7; Ľudovít Hallon, Ján Hlavinka, Eduard Nižňanský, *Pozícia Ústredného hospodárskeho úradu v politickom, hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska v rokoch 1940–1942* [w:] *Arizácie*, red. Eduard Nižňanský, Ján Hlavinka, Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, Dokumentačné stredisko holokaustu, 2010.

[66] Centralny Urząd Ekonomiczny (Ústredný hospodársky úrad, ÚHÚ) został zorganizowany przez reżim ludacki we wrześniu 1940 r. jako instytucja mająca się zająć przeprowadzeniem aryzacji. W latach 1941–1942 pracownicy ÚHÚ zorganizowali radykalną aryzację przedsiębiorstw, jak również innych form majątku, z wyjątkiem majątku rolnego należącego do Żydów. Do kompetencji ÚHÚ przeszło także wydawanie pozwoleń na pracę dla Żydów.

[67] Stanislav Mičev, *Augustín Morávek. Od arizácií k deportáciám*, Banská Bystrica: Múzeum slovenského národného povstania, 2010.

[68] Jozef Sulaček, *Biele Plášte: Tragické osudy židovských lekárov na Slovensku v období druhej svetovej vojny*, Bratislava: Slovenské národné múzeum-Múzeum židovskej kultúry, 2005.

[69] Zlatica Zudová-Lešková, *Židia a protinacistický odboj na Slovensku*, „Acta Judaica Slovaca" 1995, 2; Zlatica Zudová-Lešková, *Príspevok k účasti Židov v protinacistickom odboji na Slovensku a v Slovenskom národnom povstaní*, „Střední Evropa „ 1997, 13, 71, 72/73.

[70] Katarína Zavacká, *Právne prostriedky zásahov proti židovskej komunite v priebehu autonómie Slovenska* [w:] *Židovská komunita na Slovensku: obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku*, red. Eduard Nižňanský, Bratislava: Zing Print, Inštitút Judaistiky UK Bratislava, 2000; *eadem*, *Protižidovské zákonodárstvo slovenského štátu* [w:] *Tragédia slovenských Židov,* red. Dezider Tóth, Banská Bystrica: Datei, 1992; *eadem*, *Protižidovské zákony a právne normy v brannej politike Slovenského štátu* [w:] *Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939–1945*, cz. 6: *Robotný prápor*, red. Bernard Knežo-Schönbrun, Bratislava: Zing Print, 1996; *eadem*, *K vymedzeniu pojmu žida v právnych normách slovenského štátu* [w:] *Z dejín demokratických a totalitných režimov: na Slovensku a v Československu v 20.*

Na Słowacji publikowane były również prace historyków izraelskich. Słowackie Muzeum Narodowe – Muzeum Kultury Żydowskiej jeszcze w latach dziewięćdziesiątych wydało artykuły izraelskiego historyka Yeshayahu A. Jelinka[71], a w 2007 r. przekład monografii *Boj o prežitie* (*Walka o przeżycie*)[72] izraelskiej historyczki Gily Fatranovej.

Po słowacku ukazała się też monografia Jelinka *Dávidova hviezda pod Tatrami* (Gwiazda Dawida pod Tatrami), poświęcona historii Żydów w XX w., w której autor, co zrozumiałe, zajmuje się także problematyką Zagłady na Słowacji. Prace Fatranovej i Jelinka cechuje szeroka i odkrywcza perspektywa badawcza[73].

Szczególny rozdział w badaniach Holokaustu zapisali słowaccy etnologowie Peter Salner i Monika Vrzgulová. Jeszcze w latach 1995–1997 (wspólnie z kilkorgiem kolegów) zajęli się nagrywaniu świadectw ocalałych na Słowacji w projekcie „Osudy tých, ktorí prežili holokaust" (Losy tych, którzy przeżyli Zagładę). Efektem ich pracy jest kilka publikacji, w których przybliżyli rzeczywistość Holokaustu przez wypowiedzi ocalałych[74]. W pewnym sensie stali się także pionierami używania metod *oral history*[75].

Jak wynika z przytoczonych przykładów, problematyce Zagłady na Słowacji poświęciło swoje prace wielu historyków, ale obecnie liczba specjalistów w tej tematyce spadła. Większość z wymienionych autorów, którzy działali na Uniwersytecie Konstantyna Filozofa w Nitrze, albo przestała prowadzić badania historyczne, albo zajmuje się innymi tematami. Historycy Holokaustu skupieni są dziś głównie w Instytucie Historycznym SAN w Bratysławie, na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu im. Komenskiego w Bratysławie i w Muzeum Słowackiego Powstania Narodowego w Bańskiej Bystrzycy.

Ważną działalność publikacyjną, dokumentacyjną i organizacyjną w zakresie badań prowadzi Centrum Dokumentacji Holokaustu w Bratysławie, powstałe w 2005 r., i Słowackie Muzeum Narodowe – Muzeum Kultury Żydowskiej[76].

---

storočí, red. Edita Ivaničková, Bratislava: Historický ústav SAV vo vydavateľstve Prodama, 2008.

[71] Yeshayahu A. Jelinek, *Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí: zborník statí*, Bratislava: Slovenské národné múzeum, Múzeum židovskej kultúry, 1999.

[72] Gila Fatranová, *Boj o prežitie*, Bratislava: SNM-Múzeum židovskej kultúry, 2007.

[73] Yeshayahu A. Jelinek, *Dávidova hviezda pod Tatrami: Židia na Slovensku v 20. storočí*, Praha: IPEĽ, 2009.

[74] Peter Salner, Monika Vrzgulová, *Videli sme holokaust*, Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2002; Monika Vrzgulová, *Deti holokaustu*, Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2007.

[75] Świadectwa nagrane w czasie projektu są zdeponowane w Fundacji Milana Šimečki w Bratysławie. Fundacja dysponuje mniej więcej 150 świadectwami tych, którzy przeżyli Zagładę.

[76] Dokumentačné stredisko holokaustu jest organizacją związaną z Centralnym Związkiem Żydowskich Gmin Wyznaniowych na Słowacji. Nawiązało do projektu o tej samej nazwie Fundacji Milana Šimečki w Bratysławie i Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Bratysławie.

Chociaż w latach dziewięćdziesiątych badania nad Zagładą cieszyły się popularnością i wyraźnie się rozwijały, niektóre kluczowe problemy historii Holokaustu na terenach dzisiejszej Słowacji do dzisiaj nie zostały opracowane w sposób dostateczny.

Z punktu widzenia trzech opowieści o Zagładzie (słowackiej, węgierskiej, niemieckiej) trzeba stwierdzić, że uwaga słowackich historyków jednoznacznie skoncentrowała się na reżimie ludackim i terytorium autonomicznej Słowacji czy późniejszej Republiki Słowackiej (1939–1945).

Holokaust na terenach dzisiejszej południowej Słowacji i w części wschodniej Słowacji, które tworzyły część Węgier, został przez słowackich historyków (a częściowo także archiwistów) opisany tylko w artykułach o zasięgu regionalnym. Odtworzenie przebiegu Zagłady na terenach dzisiejszej południowej Słowacji pozostaje w tyle za opracowaniem tego tematu w odniesieniu do terenów wojennego Państwa Słowackiego. W 2013 r. etnolog i ówczesny przewodniczący Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Bratysławie Peter Salner w wywiadzie dla prasy nazwał wydarzenia, jakie odegrały się na południowej Słowacji, „zapomnianym Holokaustem" i dodał, że „na Słowacji zachowujemy się, jakby nas to nie dotyczyło, bo te tereny były pod kontrolą Węgier, a Węgrzy mówią: dzisiaj to jest Słowacja"[77].

Niedawno zorganizowana konferencja „Holokaust na území dnešného južného Slovenska" (Zagłada na terenach dzisiejszej południowej Słowacji), która odbyła się w maju 2014 w Koszycach, pokazuje, że dokonuje się pewien postęp w badaniach, ale znowu tylko na poziomie lokalnym, miejscowości takich jak Koszyce, Nové Zámky i Komárno. Wspomnianą problematykę badali lub nadal badają na Słowacji archiwista Pavol Šalamon i historycy Attila Baki oraz Miroslav Michela[78]. Miejsce w historiografii Zagłady w południowej Słowacji ma również przekład pracy Tomáša Langa i Sándora Strby[79]. Trzeba wspomnieć także o niedawno wydanych wspomnieniach koszyckiego adwokata i bezpośredniego świadka Holokaustu Mikuláša Gaška[80].

Niemieckiej opowieści, która zasługuje na uwagę ze względu na zbrodnie popełnione w obozie koncentracyjnym Engerau (dzisiejsza Petržalka), słowaccy historycy w ogóle nie poświęcili miejsca.

Jeśli przyjrzeć się tematom, które budziły zainteresowanie badaczy w słowackiej historiografii Zagłady na ziemiach wojennego Państwa Słowackiego, do-

[77] Michaela Terenzani-Stanková, *Survey reveals ignorance of Holocaust*, „Slovak Spectator", 18 III 2013 [cytaty w tekście głównym przytoczone zostały w języku słowackim – przyp. tłum.].

[78] Miroslav Michela, *Komárno – mesto na hranici: sprievodca dejinami miestnej židovskej komunity*, Bratislava: Archa, 2014.

[79] Tomáš Lang, Sándor Strba, *Holokaust na južnom Slovensku (na pozadí histórie novozámockých Židov)*, Bratislava: Kalligram, 2006.

[80] Mikuláš Gaško, *Nad úkrytom*, Košice: Slovenská advokátska komora, 2014.

strzec można wspomniany już problem niedostatecznego opracowania procesu aryzacji. Osobnym problemem jest brak prac o losach Żydów deportowanych z Republiki Słowackiej (1939–1945) w poszczególnych obozach koncentracyjnych i obozach zagłady czy gettach.

Podczas gdy w odniesieniu do pierwszego zagadnienia trzeba przebadać, jak już wspomniałem, mnóstwo materiałów archiwalnych, w wypadku drugiego sprawa przedstawia się już znacznie mniej jasno. Pozostaje jednak faktem, że prac poświęconych losom słowackich Żydów w poszczególnych gettach czy obozach na Lubelszczyźnie, gdzie zginęło najwięcej Żydów z terenów wojennego Państwa Słowackiego, w jaskrawy sposób brakuje. Do dzisiaj istnieje w literaturze historycznej na Słowacji tylko jeden artykuł poświęcony losom deportowanych na Lubelszczyznę, a i ten został napisany przez izraelskiego historyka Yehoshuę Roberta Büchlera[81].

W badaniach nad problematyką Zagłady na terenach dzisiejszej Słowacji można znaleźć jeszcze wiele luk, które należy zapełnić, a przed słowackimi historykami w badaniach dotyczących tej problematyki stoi jeszcze wiele wyzwań.

Z języka słowackiego przełożyła *Karolina Ćwiek-Rogalska*

[81] Jehošua Róbert Büchler, *Deportácie Židov zo Slovenska do oblasti Lublin v Poľsku v roku 1942,* „Acta Judaica Slovaca" 2002, nr 8, s. 7–25.